

Тематична рубрика: СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.343.64:334.722 (477)

Максимчук О.В., викладач кафедри філософії

та суспільних дисциплін

Уманського державного педагогічного

університету імені Пала Тичини

Бондар С.С., канд. політ. н., доцент кафедри

філософії та суспільних дисциплін

Уманського державного педагогічного

університету імені Пала Тичини

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСТВА
В УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

**THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASIS OF FARMING
DEVELOPMENT IN UKRAINE: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS**

Стаття присвячена розгляду фермерства як особливої соціальної сільської групи та прогресивної підприємницької діяльності в агросфері. Розглянуто ряд переваг, що відрізняють фермерське господарство від інших форм сільськогосподарських підприємств. Проаналізовано характеристику малих сімейних ферм в аграрній сфері, місце в ринковій економіці та встановлено критерії типізації суб'єктів аграрної господарської структури. Розглянуто досвід розвитку малого агробізнесу в сільському господарстві за кордоном. Визначено тенденції економічної стійкості та перспективи фермерських господарств, передумови пореформеного їх розвитку, сучасний прояв та майбутнє особистих селянських господарств за умов трансформації у сімейні фермерські господарства. Обґрунтовано посилення впливу ринкових інструментів і держави на дохідність та ефективність суб'єктів малого

підприємництва в сільських поселеннях України. Визначено, що фермерство, як особлива сільська соціальна група є продуктом високого рівня суспільства та еволюції селянства. Перетворення фермерства з індивідуально-локального в масове явище – процес тривалий і складний. У статті проаналізовано сучасний стан та перспективи розвитку фермерства в контексті проєвропейського стратегічного вектору розвитку України. Відзначено, що розвиток фермерських господарств слід розглядати як складний історичний процес, зумовлений ринковим механізмом господарювання, соціальними та іншими потребами суспільства. Зазначено, що цей процес в Україні проходив низку етапів, які характеризуються якісними та кількісними перетвореннями. Узагальнено, що проблема розвитку фермерських господарств потребує додаткових соціологічних досліджень. Тому подальші перспективи розвідок у цьому напрямі пов'язані з моніторингом ситуації в агросфері, оцінкою суб'єктами підприємництва процесів і змін, що відбуваються в ній, поглибленням аналізу чинників успіху та ефективності фермерських господарств, виявленням міри користування консультаційними, дорадчими службами тощо.

Ключові слова: фермерство, селянство, соціальна група, розвиток, реформа.

The article deals with the consideration of farming as a special social rural group and progressive business activity in the agro-sphere. A number of advantages that distinguish farming from other forms of agricultural enterprises are considered. The essential characteristics of small family farms in the agrarian sphere are analyzed, the place in the market economy and the criteria for typing of subjects of the agrarian economic structure are established. Experience of development of small agribusiness in agriculture abroad is considered. The tendencies of economic stability and prospects of farms, the prerequisites for their reformed development, the current manifestation and the future of personal peasant farms under the conditions of transformation into family farms are determined. The influence of market instruments and the state on the profitability and efficiency of small business entities in rural settlements of Ukraine is substantiated. It is determined that farming, as a special rural social group, is a product of the high level of society and the evolution of the

peasantry. The transformation of farming from individual-local to mass phenomenon is a long and complicated process. The article analyzes the current state and prospects of agricultural development in the context of the pro-European strategic development vector of Ukraine. It is noted that the development of farms should be considered as a complex historical process, due to the market mechanism of management, social and other needs of society. It is noted that this process in Ukraine has undergone a number of stages characterized by qualitative and quantitative transformations. Generally, the problem of farm development requires additional sociological research. Therefore, further prospects for exploration in this direction are related to monitoring the situation in the agro-sphere, assessing the subjects of entrepreneurship of the processes and changes taking place in it, deepening the analysis of factors of success and efficiency of farms, revealing the extent to which consultative and advisory services are used.

Key words: farming, peasantry, social group, development, reform.

Постановка проблеми. Проблема становлення та розвитку фермерства в Україні є надзвичайно актуальним питанням сьогодення. Вона зумовлена кризовим станом сільського господарства, високою соціальною напругою в сучасному українському селі. Розвиток реального сімейного фермерства в Україні – це можливість не тільки отримати стабільний прибуток, залучити всіх членів родини до спільної справи, полегшити ручну працю, це ще й можливість досягти найвищої якості продукції. Фермерство забезпечує населення якісними продуктами, а отже, стає ключем до європейської продовольчої незалежності [5]. Про важливість та розуміння українським Урядом незадовільного стану розвитку фермерства в країні та його ролі у збереженні агрономічної екосистеми та сільських територій держави засвідчує розроблена Кабінетом Міністрів України «Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки», виділення безповоротної фінансової підтримки на розвиток фермерства та сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів безпрецедентного 1 млрд. грн у 2018 році, а також надання фермерам пільгових кредитів. Так, відповідно, офіційній статистиці, за 2018 р. кількість фермерських господарств зростає лише на 445 [9], тобто на 1%,

що свідчить про низький рівень ефективності публічного управління фермерством в Україні та необхідність пошуку шляхів його вдосконалення. Варто зазначити, що фермерство – як окрема одиниця та особлива сільська соціальна група являється фундаментом ефективної аграрної економіки. Становлення та розвиток фермерства є своєрідним процесом еволюції селян та продуктом високого рівня суспільства. Звісно, процес перетворення фермерства з індивідуально-локального в масове явище – процес тривалий і складний.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливість становлення та функціонування фермерських господарств, теоретичні та практичні аспекти їх розвитку досліджували економісти-аграрники: В. П. Горьовий, О. В. Грищенко, В. О. Іванченко, М. Й. Малік, В. Я. Месель-Весляк, М. І. Кісіль, та. Функціонування фермерських господарств досліджували економісти: П. Саблук, В. Липчук, Є. Майовець, О. Прокопишин, Т. Осташко, Ю. Губені, В. Горьовий, М. Малік, В. Юрчишин та ін. До проблем трансформації українського села, розвитку господарської діяльності в агросфері звертались і соціологи, зокрема В. Тарасенко, О. Гончарук, В. Чигрин, А. Шатохін та ін. Також протягом останніх років вітчизняними соціологами проведено низку досліджень з оцінювання земельної реформи в Україні (Центр соціальних експертиз Інституту соціології НАН України в рамках Проекту Світового банку «Видача державних актів на право власності на землю в сільській місцевості та розвиток системи кадастру», 2010 р., 2011 р., 2012 р.) [3]. Проти слід зауважити, що в науковій літературі не достатньо розкриті проблеми регіонального становлення та розвитку фермерських господарств. Також недостатньо вивченими залишаються питання поступової адаптації вітчизняних фермерських господарств до вимог і стандартів, які діють в розвинених країнах світу і вимагають нових підходів до організації господарської діяльності.

Постановка завдання. Наша робота присвячена теоретико-методологічному обґрунтування впровадження фермерства в Україні та розроблення практичних рекомендацій щодо підвищення його ефективності. Для досягнення поставленої мети було визначено такі наукові завдання: обґрунтувати необхідність розвитку фермерського ведення господарства в

аграрному секторі економіки України; дати характеристику середовища фермерства в Україні в інституційному полі; розробити практичні рекомендації щодо підвищення рівня лобіювання інтересів фермерства України в органах державної влади, дати оцінку особливостей становлення та розвитку фермерських господарств України та шляхів оптимізації системи господарювання цієї ніші аграрного підприємництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фермерські господарства являються важливою формою та соціально-економічною основою розвитку малого підприємництва на селі. В нашій країні становлення та розвиток фермерства за зразками західних фермерських господарств було проведене без достатнього врахування специфічних умов ведення агропромислового виробництва, в Україні була відсутня науково обґрунтована програма формування фермерських господарств на рівні держави. На даному етапі, фермерське господарство є «формою вільного малого підприємництва, що здійснює свою діяльність на принципах юридичної і економічної самостійності». Надзвичайно важливим є створення сприятливих умов для функціонування ФГ в Україні, як для подолання занепаду села, так і для впорядкування організаційної структури сільського господарства. До таких умов можемо віднести відповідність до європейських стандартів, більш відповідальне управління природними ресурсами, що надає суспільству суттєві екологічні вигоди, економічні можливості для сільських жителів, збереження традицій, знань, персоналізовану взаємодію споживачів з продовольчою системою: споживачі об'єднуються з фермерами й отримують безпосередній доступ до потоків продовольства (солідарне сільське господарство) [1, с. 302].

Важливість та роль малого бізнесу на селі, зокрема фермерських господарств сталий розвиток територіальних громад, було зазначено і ООН, яка 2014 рік проголосила роком сімейних фермерських господарств. Дане питання також дуже важливе і для України, адже стосується величезної категорії виробників сільськогосподарської продукції. Мова йде про понад 4 млн. господарств, які позиціонуються як особисті селянські. Це, як кажуть закордонні експерти, справжній український феномен. На сьогоднішній день, в

Україні процес створення сімейних ферм поступово набирає обертів здебільшого завдяки експертній і технічній допомозі представництв держав – лідерів у цій галузі: Франції, Канади, США. Якщо ми прагнемо розвивати й модернізувати сільськогосподарське виробництво, запроваджувати стандарти ЄС, то всі виробники сільськогосподарської продукції повинні мати єдине законодавче поле для організації своєї діяльності і працювати в рівних податкових умовах, уважають вітчизняні експерти та фахівці в сільському господарстві. Таким чином, можемо говорити про те, що особисті селянські господарства мають поступово змінювати статус фізичних осіб і реєструватися як юридичні особи [1, с. 305].

Розглянемо періоди розвитку фермерських господарств. Зокрема, період з 1992 до 2003 року потрібно розглядати як найдинамічніший, організаційний та стартовий період кількісного зростання і формування фермерства як елемента архітектоники аграрної сфери (тоді в Україні в середньому щорічно утворювалося понад чотири тисячі фермерських господарств) [9]. І навпаки, 2003–2010 роки – це період досить стабільного розвитку фермерства під впливом досконалішого інституціонального наповнення цього процесу, знаходження свого місця в аграрній сфері, де відбувається посилення його впливу на процеси трансформації останньої за рахунок економічного зростання та організаційно-структурного оформлення як самостійного елемента в архітектоніці аграрної сфери [9].

Розглядаючи, період з 2010 р. й донині, можна сказати, що відбувається розвиток фермерства на власній основі, за рахунок інновацій та адаптації до наявного інституційного середовища, посилення конкурентної спроможності як окремого суб'єкта ринкових відносин, зміцнення соціального аспекту діяльності як окремого чинника сільського розвитку. Загалом, мета створення фермерських господарств в Україні полягає у збільшенні обсягів продовольчих фондів держави і підвищення добробуту сімей селян на основі їх участі в підприємницькій діяльності. Законодавчою базою створення, діяльності та припинення діяльності фермерських господарств є Конституція України, Земельний кодекс України, Закон України «Про фермерське господарство» та

інші нормативно-правові акти України [9].

Так, для прикладу в 1990 році було зареєстровано лише 82 таких господарства, які у своєму користуванні мали 2 тис. га сільськогосподарських угідь, то протягом наступних п'яти років їх кількість зросла до 34,8 тисяч, а площа угідь - до 786,4 тис. га. За підсумками 2014 року кількість зареєстрованих фермерських господарств в Україні становила 32,1 тисяч, у користуванні фермерів перебувало 4,7 млн га сільськогосподарських угідь. При цьому середня площа сільськогосподарських угідь одного фермерського господарства становила у 2014 році 146,5 гектарів, з них ріллі - 141,4 га. У середньому на одне господарство припадало 2–3 працівника, в тому числі 1 або 2 найманих [11]. На початок липня 2015 кількість зареєстрованих господарств становила 39,5 тисяч. При цьому розміри угідь зменшилися. На початок 2020 року, за даними Державної статистики, в Україні зареєстровано 46998 фермерських господарств. Вони обробляють понад 4,5 млн га орної землі. У середньому на кожне господарство припадає 105–110 гектарів. Зокрема, на Закарпатті фермер може обробляти 3–5 га, а в Одеській, Миколаївській областях 300, а то й 400 гектарів. Окремі ж фермерські господарства мають до 10 тис. гектарів [11].

Слід зазначити, що від початку 2000-х років основною тенденцією розвитку фермерства України стало не лише збільшення кількості господарств, а й розширення розмірів землекористування. Найбільше зростання земельних площ у користуванні фермерських господарств відбулося у 2000 році. Аналізуючи результати реалізації Указу Президента України від 3 грудня 1999 року як ключового для цього процесу інституціонального чинника ця площа збільшилася в 1,9 рази [11]. У наступний період темпи збільшення площ сільськогосподарських угідь в користуванні фермерів щорічно складали близько 10 відсотків. Проте у 2008 році загальна площа землекористування фермерів зросла лише на 3,4 %. Суттєвий обмежувальний вплив на динаміку цього процесу мали інституційні чинники. Під впливом наростаючої конкуренції крупні агропромислові об'єднання підтримали законодавчі та адміністративні рішення щодо обмеження земельних наділів, наданих

фермерам, скоротивши їхні стартові фінансові можливості [1, с. 305].

Такий процес як трансформація об'єднаних сільськогосподарських господарств має бути добровільною та здійснюватися через прямий та непрямий стимулюючий вплив засобів державної підтримки. Трансформація може здійснюватись за допомогою таких механізмів, як унормування засад функціонування сімейних фермерських господарств; розроблення пільгової системи страхування, що вирішить не тільки проблему належного пенсійного забезпечення, а й забезпечить соціальний захист у разі тимчасової непрацездатності; формування готовності і здатності селян до самостійного господарювання шляхом підготовки кваліфікованих кадрів для сільського господарства, здатних здійснювати виробництво на сімейних засадах [2, с. 214]. Держава не може залишатися осторонь цієї багатомільйонної категорії виробників і має забезпечити підняття їхнього соціального статусу. Міністерство аграрної політики України, НААН розпочали роботу над удосконаленням нормативно-правової бази щодо створення умов перетворення особистих господарств у фермерські з набуттям статусу юридичної особи – виробника сільськогосподарської продукції. Це законодавство повинне забезпечити одноосібникам повноцінну участь в аграрному ринку і стимулюватиме створення на основі малих господарств життєздатної системи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації. Сьогодні назріла нагальна потреба в розробленні інструментів щодо заохочення трансформації сімейних господарств у господарства товарного спрямування, як це практикується у країнах Центральної та Східної Європи. Враховуючи досвід європейського, канадського та інших країн законодавства щодо реєстрації сімейних ферм, у Законі України «Про фермерське господарство» передбачаємо два можливі варіанти реєстрації [3].

Перший варіант – сімейне фермерське господарство, за бажання може реєструватися на загальних підставах, як і будь-яке фермерське господарство. Це – у формі приватного підприємства за створенням юридичної особи. Другий варіант полягає у тому, що сімейне фермерське господарство може реєструватися за заявочним принципом. Подали документи і працюйте собі на

здоров'я. Тобто малі виробники сільськогосподарської продукції повинні модернізуватися відповідно до вимог ЄС і мають стати потужним сектором виробництва. 25 січня 2018 р. відбулася презентація громадської спілки «Союз українського селянства» (СУС), організаторами якої є Асоціація фермерів і приватних землевласників України та Союз сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Основною ціллю Союзу українського селянства є поступове зміцнення людського і природного капіталу села. Насамперед, це - альтернатива нинішньому соціально-економічному устрою держави, що полягає у поступовій заміні монополії на кооперацію, а агрохолдингів – на розвиток сімейного фермерства [3].

Представники СУС на підставі Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 рр. вже розробили відповідну програму, яка передбачає створення в Україні протягом трьох років 250 тис. фермерських господарств і більше мільйона робочих місць на селі. Розвиток малих сімейних фермерських господарств повинен дати можливість українським селянам розвиватися й відчувати впевненість у завтрашньому дні шляхом розвитку методів ефективного фермерства. Сімейне фермерство – це виробництво професійне, а не на рівні хобі, як у нас в Україні в переважній більшості власників особистих селянських господарств. Розвиток реального сімейного фермерства в Україні – це можливість не тільки отримати стабільний прибуток, залучити всіх членів родини до спільної справи, полегшити ручну працю, це ще й можливість досягти найвищої якості продукції.

Розглядаючи, світовий досвід підтримки фермерства, взагалі, для країн Західної Європи притаманна модель аграрної економіки, що виключає надконцентрацію виробництва. Її основу складає сімейне фермерство, яке коопероване й функціонує на засадах ефективного поєднання приватного підприємництва, ринкового і державного регулювання сільського господарства [7]. Для прикладу, у Голландії 60% агропромислової продукції виробляють саме кооперативи. У Франції членами кооперативів є 9 з 10 фермерів. Також важливим напрямом підтримки фермерства є система дорадництва. У першій

половині ХХ століття більш ніж 54 країни світу (США, Канада, Німеччина, Голландія, Великобританія та ін.) створили дорадчі служби, які підтримувалися їх урядами. Близько 130 країн створили дорадчі системи у другій половині ХХ століття [7].

В Україні сьогодні налічується понад 33 тис. фермерських господарств, що становить більш як 70% від загальної кількості економічно активних сільськогосподарських підприємств. При цьому, потрібно зауважити, що виробничий та соціальний потенціал фермерських господарств залишається нереалізованим. Показники ефективності (зокрема – врожайність) та рівень технічного оснащення, здебільшого є значно нижчими порівняно із середніми та великими підприємствами [9]. При цьому, щорічна втрата експортного потенціалу фермерських господарств оцінюється щонайменше у \$350 млн. Основна причина такого становища – нестача власних обігових коштів та висока вартість кредитних ресурсів. В результаті, фермерські господарства мають значно скромнішу матеріально-технічну базу, а їх доступ до передових технологій, селекції, використання сучасних засобів захисту рослин і добрив суттєво обмежений. Саме з цих причин частка фермерських господарств у загальній структурі виробництва валової сільгосппродукції є незначною – від 6% до 8% на рік. За умови отримання відповідних матеріальних та організаційних ресурсів малі та середні господарства здатні значно підвищити свою ефективність та зробити більш значний внесок і в економіку країни в цілому, і в обсяги валового виробництва сільгосппродукції зокрема. Та найголовніше, що розвиток фермерства буде драйвером розвитку сільських територій завдяки створенню нових робочих місць і виробничої та соціальної інфраструктури.

Зважаючи на таку ситуацію, Уряд затвердив Концепцію розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки [9]. Основна мета Концепції полягає у створенні необхідних організаційних, правових та фінансових передумов для розвитку фермерських господарств і сільськогосподарської кооперації. Державна підтримка саме малих та середніх сільгосп виробничих структур дозволить підняти українське

фермерство на якісно новий рівень, сприятиме підвищенню ефективності та конкурентоспроможності фермерських господарств, допоможе наситити внутрішній ринок якісними продуктами та розширити географію експорту. Окрім того, розвиток фермерства сприятиме створенню середнього класу в селі, розвитку сільських територій та призведе до покращення матеріально-фінансового становища сільського населення [10].

Дана концепція передбачає збільшення сільгоспугідь під органічними культурами на 10% протягом 3 років. Фермерські господарства, що виберуть цей напрям діяльності, матимуть пріоритети при наданні державної допомоги – зокрема, в частині отримання дешевих кредитів та часткової компенсації витрат на закупівлю сільгосптехніки й обладнання. Також передбачена можливість проведення спеціальних земельних аукціонів на ділянки, що за своїми характеристиками придатні для органічного виробництва. У найближчі три роки під час реалізації урядової Концепції планується збільшити кількість фермерських господарств та створити до півмільйона нових робочих місць замість теперішніх 100 тис.. Це має призвести, зокрема, до збільшення частки фермерських господарств у валовому виробництві сільськогосподарської продукції – з поточних шести-восьми відсотків до 12% на рік. Суттєвий стимул до розвитку та/або відновлення матимуть напрями, які дотепер генерували невисокі обсяги виробництва: зокрема, тваринництво, органічне землеробство, хмелярство, садівництво та виноградарство [10].

У світлі останніх подій, у зв'язку з прийняттям закону про відміну мораторію та відкриття ринку земель важко говорити про те, що у перспективі фермерські господарства в Україні збережуться і розвиватимуться. Причиною такої ситуації може стати введення в обіг ринку земель сільськогосподарського призначення на основі законодавства, пролобійованого агрохолдингами, а також корумпований механізм виділення та розподілу фінансової державної підтримки фермерам та кооперативам, яка в більшості йде на підтримку агрохолдингів, можуть призвести до латентного знищення фермерства в Україні, що загрожує продовольчій та екологічній безпеці держави

Висновки з проведеного дослідження. Трансформаційні процеси, що

зараз відбуваються в аграрному секторі мають основну мету – формування господаря-власника на землі. На сучасному етапі держава заклала певні соціально-економічні основи формування землевласника: юридично затверджено різноманітність форм власності на землю, відбувається інституціоналізація основних моделей господарювання на ній. Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. на теренах нашої держави відбувається процес відродження фермерських господарств. Відповідно до українського законодавства фермерські господарства – форма підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку. Проте, на сьогоднішній день, фермерські господарства не посідають провідних позицій в аграрній сфері України, оскільки повноцінно конкурувати з великими сільгоспідприємствами не можуть, а їх частка в структурі господарюючих суб'єктів сільського господарства вельми незначна. Для подальшого розвитку цієї підприємницької діяльності, необхідно стабілізувати економічну ситуацію в країні, врегулювати податкову політику уряду, сформувати компетентний управлінський апарат. Держава, зі своєї сторони, повинна забезпечити дієвість програм розвитку сільських територій та ефективного функціонування програм підтримки фермерства.

На наш погляд, проблема розвитку фермерських господарств потребує додаткових соціологічних досліджень. Тому подальші перспективи вивчення даного питання у цьому напрямі пов'язані з моніторингом ситуації в агросфері, оцінкою суб'єктами підприємництва процесів і змін, що відбуваються в ній, поглибленням аналізу чинників успіху та ефективності фермерських господарств.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика) / за ред. В. Тарасенка. – К. : ІС НАН України, 2007. – 576 с.

2. Горьовий В.П. Фермерство України: теорія, методологія, практика : моногр. / В.П. Горьовий. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 540 с.
3. Гнатишин Л. Тенденції розвитку українського фермерства [Електронний ресурс] / Л. Гнатишин // Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія: Економіка АПК. - 2016. - № 23(1). - С. 24-28. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnau_econ_2016_23\(1\)__7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnau_econ_2016_23(1)__7).
4. Державна служба статистики України. - Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Земельні відносини в Україні: соціологічний портрет ситуації. Результати комплексного соціологічного дослідження суб'єктів земельних відносин в сільській місцевості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://land.gov.ua/zvitnist/statystyka/104370>
6. Лазуренко В.М. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні соціально-економічний аспект (1921–1929 рр.) : автореф. дис. ... д-ра істор. наук / В.М. Лазуренко. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 44 с.
7. Маслак Олександр Проблеми та перспективи фермерства в Україні / Маслак Олександр // «Агробізнес Сьогодні» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/ekonomichnyigektar/3999-problemy-ta-perspektyvy-fermerstva-v-ukraini.html>
8. Сільськогосподарське дорадництво у світі [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dorada.org.ua/na-dopomogu-doradniku/silskogospodarskedoradnitstvou-sviti.html>
9. Перспектива Агро. [Електронний ресурс] Режим доступу https://www.agroperspectiva.com/ru/free_article/372
10. Урядовий портал. [Електронний ресурс] Режим доступу - <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/ekonomichne-zrostannya/rozvitok-fermerstva-ta-kooperaciyi>
11. Фермерство: міф чи реальність [Електронний ресурс] Режим доступу - https://www.agroperspectiva.com/ru/free_article/372